

РЕЦЕНЗИЯ

от доц. д-р МИГЛЕНА ЛЮДМИЛОВА ПРАШКОВА, ВТУ

на Дисертационен труд

на СЕФКО АТАНАСОВ АЕНСКИ

за присъждане на образователна и научна степен „доктор”

на тема: ПРОБЛЕМИ ПРИ РЕСТАВРАЦИЯТА НА СТЕНОПИСИ ВЪРХУ
ПОЧВЕНО-ГЛИНЕСТА ОСНОВА В БЪЛГАРИЯ

Област на висше образование: 8. Изкуство

Професионално направление: 8.2. Изобразително изкуство

Научна специалност: Реставрация

Национална художествена академия, София

Факултет за приложни изкуства

Катедра „Реставрация”

*Данни за докторантурата, дисертацията, автореферата и
публикациите:*

Представената дисертация „ПРОБЛЕМИ ПРИ РЕСТАВРАЦИЯТА НА СТЕНОПИСИ ВЪРХУ ПОЧВЕНО-ГЛИНЕСТА ОСНОВА В БЪЛГАРИЯ” е обсъдена и предложена за защита от катедра „Реставрация” на ФПИ, НХА. Със Заповед на Ректора е назначен състав на научното жури. На първото заседание, проведено на 10 юли 2019 г., съм определена за рецензент. Процедурата е в съответствие с всички изисквания на нормативната база на НХА и законодателната уредба в Р България.

Изследването е свързано с непроучван до този момент проблем, който засяга реставрацията на стенописи, изпълнени върху почвено-глинеста основа, в България. Така формулираната тема предполага

практическият характер на приложената методика. Изказът на представения текст е ясен и точен. Правят впечатление много добре подредените библиография и бележки под линия, които са коректно изписани и изчерпателни. Авторефератът напълно съответства на съдържанието на дисертационния труд.

Освен двете публикации по темата на дисертацията, отпечатани в специализираното периодично издание „Паметници, реставрация, музеи”, Стефко Аенски има още шест публикации, които засягат проблеми в областта на реставрацията на произведения на живописца – стенописи, икони и други, две от които са под печат, и един доклад от научна конференция, който не е предложен за печат. С тази активност дисертантът изпълнява всички нормативни изисквания по процедурата.

Дисертационният труд е в обем от 256 страници и съдържа увод, три глави, заключение и приложение. Текстът е от 109 стр., 15 стр. библиография (160 заглавия на използвана литература на български, руски, английски, испански и немски език, 5 от които са електронни ресурси) и 131 стр. приложения – копия на протоколи от извършени изследвания, чертежи, графични схеми и фотографии. Албумът с илюстрации съдържа 85 фотографии. Накрая текстът завършва със задължителната „Декларация за оригиналност на дисертационния труд”.

Представеният труд е с много ясна структура, което дава възможност на читателя още чрез съдържанието да се ориентира в реда на поднесеното практическо изследване. В Увода докторантът точно и кратко изяснява предмета, обекта (обектите), обхвата и актуалността на своя труд, като ясно поставя неговите цел и задачи. В основата на дисертацията е работата върху стенописите в църквата „Св. св. Константин и Елена” при с. Долно Луково, Ивайловградско, строена през 1806 г. и изписана през следващото десетилетие. Другият обект е тракийска гробница от IV–III в. пр. Хр. в същия район, която е пример за строителните традиции през Античността.

Тези два паметника са проучени и работени през 90-те години на миналото столетие. Третият обект – църквата „Св. Николай” в с. Ярджиловци, област Перник, е строена през периода на Късното възрождане в България. Стенописите в нея са проучени и реставрирани през 2017 г., с което е актуализиран предложения практически метод за стабилизиране на изравнителния слой и са проведени следващите дейности по реставрацията на мазилковия грунд и живописата. Трите обекта са обединени от факта, че в техните градежни структури са вложени почвено-глинести материали като спойващ материал за градежа и като изравнителни слоеве за изпълнението на стенописи и декоративни цветни мазилки.

Логично преди да пристъпи към съществената част на своето изследване в Глава Първа текстът предлага преглед на световния опит в тази посока. Дисертантът привежда примери с реставрацията на подобни структури от археологически обекти в Тел Дан, Израел, проучени и работени от екипи на GCI (Getty Conservation Institute); във Форд Селдън, Ню Мексико, САЩ, проучени и работени от GCI и Музея в Ню Мексико; в Средна Азия, проучени и работени от съветски реставратори, и пещерите в Могао, Китай, проучени и работени от интердисциплинарни екипи през периодите на намеси по тях. Интерес за изследването представлява и част от испанския проект Coremans, който се отнася до реставрацията на т.нар. „земна архитектура”. В него испанските екипи предлагат насоки относно реставрацията и съхранението на паметници, изградени от почвени материали. Паметниците, върху които се базира световния опит в тази посока, са с различни проблеми, произтичащи от различията им в техническото изпълнение, намесите по тях във времето и условията за тяхното съхранение. Аенски с право изяснява, че световният опит е неприложим за разгледаните обекти в България: *„Използваните технологии дават добър резултат, но са твърде скъпи, което ги прави нерентабилни при изпълнението на проектите за реставрация. Една част*

от тестваните образци нямат слоеве с мазилков грунд и живопис. Затова този опит е неприложим върху паметниците в България, които имат подобни градежни структури, но върху тях са изпълнени стенописи. Друга част, които имат живописен слой и е постигнат добър резултат при тяхната реставрация, са със слоеве, които позволяват да се влагат водоразтворими материали. Живописният слой с грунд са тънки, има изравнителен слой от почвено-глинести смеси, но той е нанесен върху плътен камък (скала), а не върху каменен градеж, зидан с почвено-глинеста спойка.” (цит. Дисертационен труд, с. 34, Автореферат, с. 11).

За съжаление, публикации по темата в България липсват, освен двете статии на самия докторант. Документации от реализирани реставрационни дейности на различни паметници не са известни или достъпни, затова са събрани предимно устни сведения от ръководителите или участниците в подобни проекти. Вероятно поради тази причина в следващата част на Глава Първа дисертантът се е опитал да представи всички данни, които е открил, за паметници, в чиито структури са вложени почвено глинести-материали – антични гробници и съоръжения, култови сгради и възрожденски къщи.

Сблъскал се с подобни проблеми на терен при реставрацията на стенописите в църквата „Св. св. Константин и Елена” в с. Долно Луково, Аенски търси начин да реши проблема със стабилизирането на слоевете от почвено-глинест характер в структурата бързо, ефективно и дългосрочно, без да прибегва до драстичното отделяне и трансфер на живописиста с мазилковия грунд, което ще лиши паметника завинаги от автентичност. Техничко-технологичните характеристики на обектите и в частност сравнително дебелият изравнителен слой от почвено-глинеста смес под мазилковия грунд с живописен слой правят традиционните методи за реставрация неприложими, тъй като при тях се влагат водоразтворими материали или смеси. Проблемът допълнително се усложнява и от факта,

че каменният градеж е зидан на почвено-глинеста спойка. Овлажняването връща в първоначалното състояние този пластичен материал, той набъбва и така се увеличава риска от деформации и загуби. Голямата квадратура стенописи, която трябва да се реставрира, вероятно също провокира реставратора да търси нетрадиционен начин да реши проблемите с отделения от градежа изравнителен слой. Затова следващата Глава Втора е посветена на проучването на двата обекта, намиращи се в един и същ район, проучени и работени през 90-те години на XX век. Тази глава последователно съдържа пълни подробности за проведените изследвания, техническите характеристики и описание на градежните структури и декоративните слоеве със техните иконографски особености, съответно първо на античната гробница, след това на възрожденския храм при с. Долно Луково. Тук следва да се отбележи, че поради взетото решение за засипване на откритата тракийска гробница, проблемът със стабилизирането на слоевете в структурата на паметника също не е решен на място. Вторичната шукова цветна декорация, положена върху почвено-глинест изравнителен слой, е отделена (свалена) за съхранение в музейна среда и към момента не е експонирана.

Глава Трета е посветена на метода за реставрация на стенописи, изпълнени върху почвено-глинести основи. Разгледана е подробно практическата експериментална част върху образци от слоевете на стенописите в църквата в с. Долно Луково. Тази част е особено важна, защото е опорната точка за приложението на метода за стабилизиране на изравнителния слой от почвено-глинест характер чрез влагане на пенополиуретан, както и за проведените след това реставрационни дейности върху лежащите отгоре слоеве мазилков грунд и живопис. Заслужава внимание и подходът при възстановяване на липсващите големи участъци от изравнителния почвено-глинест слой. Извършено е с материали, добити от находище в района, от което в днешно време

местните жители се снабдяват, за да осъществят някои поправки в домовете и прилежащите им селскостопански постройки. От приключването на реставрационните работи върху стенописите в църквата в с. Долно Луково са изминали повече от 20 години. Съвсем в реда на логичната последователност в следващата част на Глава Трета е актуализиран предложеният метод чрез реализацията през 2017 г. на проекта за реставрация на стенописите в храм „Св. Николай” в с. Ярджиловци, Пернишко. Последната част в тази глава е посветена на особеностите на материалите и разработената технология за реставрация на стенописи, изпълнени върху почвено-глинеата смес.

В Заключението са обобщени резултатите от направеното изследване. Материалите в приложението – копия на протоколи от извършени изследвания, чертежи, графични схеми и фотографии – са подредени в последователност спрямо текста, където са цитирани коректно.

Научни приноси:

Представеният дисертационен труд безспорно заслужава внимание именно с практическата страна на разглежданата проблематика. Затова ще обединя най-важните му приноси характеристики в три основни категории.

Първо. Реставрирани са стенописи, изпълнени върху почвено-глинести основи, като е предложена концепция за решаване на техните проблеми. За пръв път у нас са разгледани проблемите при реставрацията на подобни обекти, като е представен и световният опит в реставрационната практика. Направено е проучване на три паметника на културата от национално и местно значение, което включва и оценка на състоянието на художествените ценности на разглежданите обекти, като са отчетени факторите, които оказват влияние за степента на тяхното съхранение. Реализирани са проекти за реставрация на стенописите върху

почвено-глинести материали с предложения в дисертационния труд метод. Именно това е причината след реставрацията на църквата в с. Долно Луково в края на 90-те години на XX век тя да влезе в научно обръщение, да стане известна за обществеността и да влезе в културните маршрути на Община Ивайловград. Това е също и социално-икономическият ефект от проведените реставрационни дейности. Реставрацията на стенописите в църквата на с. Ярджиловци е от значение за местното население, което се черкува в нея, но може да има както социално-икономически ефект за района, така също въвежда в научно обръщение един стенописен паметник от времето на Късното възрождение у нас.

Второ. Експериментална част, която е в основата на приложения метод на работа. Проведени са експерименти за избор на материал за укрепване и стабилизиране на структурите и слоевете в стратиграфията на обектите, както и за приготвянето на нови почвено-глинести смеси, необходими за естетическото оформяне на участъци с разрушения и загуби на изравнителен слой (хастар) от такъв характер. Експериментите представляват един добър пример от практиката на реставратора, който директно може да се прилага от други колеги, както и от строители и архитекти, които се занимават с реставрация на сгради, без значение дали имат или нямат художествени ценности в тях.

Трето. База данни и визуален материал за три паметника на културата от времето на Античността и Възрождането в България. Събрана е информация за редица паметници на културата в България, за които е констатирано наличие на почвено-глинести смеси в структурите. Данните включват и сведения за проведени реставрационни дейности върху стенописите на някои от тях. Три от тези паметници, които са обект на дисертационния труд – античният и възрожденският от района на с. Долно Луково и църквата в с. Ярджиловци, са разгледани подробно. Проведените изследвания за анализ на вложените материали при

изграждането им са особено ценни, защото могат да бъдат използвани като база за сравнение при бъдещи проучвания на подобни обекти. Подробното описание на иконографската програма на стенописите в двата възрожденски храма също допълва информационната база. Събраните материали в приложението на дисертационния труд представляват интерес за бъдещи проучвания в областта на историята, иконографията и техниката и технологията на живописата, както и изобщо за материалната култура на човечеството.

Препоръки. Действително научният аспект на изследването може да се обогати с някои допълнителни експерименти, които да изяснят още характеристики на приложния метод при реставрацията на стенописи, изпълнени върху почвено-глинеата основа. Разбира се, това може да се осъществи в специализирани лаборатории, които да изследват повече стареенето на вложения между слоевете пенополиуретан или поведението му, ако се тества неговата паропропускливост, или да се изясни какъв е влагообменът в третираните структури и т.н. Дисертантът осъзнава това, защото е написал в заключението: *„Предложеният метод със сигурност не е единственото решение на тези проблеми. В бъдеще може да се усъвършенства, да се развие или да бъде разработена качествено нова технология за укрепването и стабилизирането на подобни структури.”* (Дисертационен труд, с. 109, Автореферат, с. 38).

Известно е също, че пенополиуретанът старее много бързо под въздействието на UW лъчите от светлинния спектър. Ясно е, че основен външен фактор за разрушителни процеси на този тип, но и на всички, паметници е влагата в различните ѝ разновидности. В текста на различни места Аенски засяга аспекти на съхранението и защитата на структурите, в които са вложени почвено-глинести материали, което би могло да се обедини в отделна част накрая на Глава Трета и да се разгледа по-обстойно като проблем на мониторинга и опазването на подобен тип паметници,

независимо дали са стигнали до нас в автентичния си вид или са реставрирани.

Заключение

Представеният дисертационен труд „ПРОБЛЕМИ ПРИ РЕСТАВРАЦИЯТА НА СТЕНОПИСИ ВЪРХУ ПОЧВЕНО-ГЛИНЕСТА ОСНОВА В БЪЛГАРИЯ” е с приносен характер, като засяга аспекти в съвременната консервационно-реставрационна практика. В този смисъл изследването е актуално. Като имам предвид всичко казано дотук, убедено предлагам на уважаемото научно жури да присъди на Стефко Атанасов Аенски образователната и научната степен „доктор” в научна област 8. Изкуства, професионално направление 8.2 Изобразително изкуство.

15. 08. 2019 г.

Рецензент:

Велико Търново

доц. д-р Миглена Прашкова